

19. Современные концепции аграрного развития: Теоретический семинар // Отечественная история. — М. — 1993. — № 2. — С. 3–28.
20. Современные концепции аграрного развития: Теоретический семинар // Отечественная история. — М. — 1994. — № 6. — С. 3–45.
21. Хантер Г. Аграрная политика небольшевиков и альтернатива / Г. Хантер, Я. М. Ширмер. — Принстон, 1992 (реферат) // Отечественная история. — М. — 1995. — № 6. — С. 145–165.
22. Хириси О. Самообложение 1928–1933 гг.: К вопросу о последнем этапе русской крестьянской общины / Окуда Хириси // История российского крестьянства в XX веке. — Токио. — 2002. — № 1. — С. 102–122.
23. Шанин Т. Кооперация и коллективизация / Т. Шанин // Великий незнакомец: Крестьяне и фермы в современном мире. — М.: Прогресс, 1992. — С. 361–369.
24. Шанин Т. Крестьяноведение и Вы: к русскому изданию / Т. Шанин // Великий незнакомец: Крестьяне и фермы в современном мире. — М.: Прогресс, 1992. — С. 23.
25. Шанин Т. Определяя крестьянство (реферат) / Т. Шанин // Отечественная история. — М. — 1993. — № 2. — С. 7–16.
26. Шанин Т. Четыре модели развития советского сельского хозяйства / Т. Шанин // Великий незнакомец: Крестьяне и фермы в современном мире. — М.: Прогресс, 1992. — С. 380–401.

Надійшла до редакції 27.12.2011 р.

УДК[726.54:728.83](477.54/.62+477.52)

О. Ю. БІРЬОВА

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД САДИБНИХ ЦЕРКОВ СЛОБОЖАНЩИНИ

Характеризується церковне будівництво в садибах Слобідської України.

Ключові слова: *церква, садиба, архітектура, класицизм, крестово-банний план.*

Характеризуется церковное строительство в усадьбах Слободской Украины.

Ключевые слова: *церковь, усадьба, архитектура, классицизм, крестово-купольный план.*

Church building in Slobidska Ukraine's farmstead is characterized.

Key words: *church, landlord farmstead, architecture, classicism, cross-domed plan.*

Проблема вивчення садибних церков Слобожанщини є актуальною в сучасній історичній науці. Впродовж тривалого часу, в роки радянської влади, церковне будівництво в цьому регіоні

дослідники фактично не вивчали. І лише зі здобуттям Україною незалежності почали виходити друком праці, присвячені саме слобідським садибам та окремим компонентам поміщицького маєтку. Збільшення кількості досліджень у цій сфері надає змогу актуалізувати заходи щодо збереження зазначеного культурного надбання.

Мета статті — дослідити особливості церковного будівництва в садибах Слобідської України.

Церква була одним з головних компонентів поміщицького ансамблю. Вона доволі часто розміщувалася окремо від інших будівель. Окреме розташування в складі садибного комплексу визначалося прагненням власника маєтку надати селянам можливості бути присутніми на богослужінні. Траплялися випадки, коли поміщики відмовлялися споруджувати церкву на території садиби й будували її на території сусіднього села. Церква зазвичай слугувала місцем захоронення власників маєтку і тому особливо ними шанувалася. Садибна церква була тією ланкою, яка духовно поєднувала господарів маєтку з дворовою прислугою та селянами з найближчих сіл.

Якщо цивільні споруди збереглися майже з часів класичної архітектури, то в церковному будівництві тривалий час залишалися пам'ятки стилю бароко. В Україні цей період характеризувався своєрідними особливостями, зокрема використанням традицій народного мистецтва. Стильовими ознаками українського бароко є національні прийоми типів та композицій споруд. Церкви мали хрестовий план, завершувалися храми за українським звичаєм трьома або п'ятьма верхами. Велику роль у висотному розгортанні внутрішнього простору відігравали зали. Українські майстри тонко розуміли естетичний вплив внутрішнього простору на людину, тому не тільки розкривали його в глибину, а й об'єднували з висотним розкриттям.

Хрестово-банний план церков українські зодчі запозичили з візантійських взірців. Ця система сформована в IX — X ст. Усі храми, побудовані в цьому архітектурному стилі, являли собою «звичайний» варіант хрестово-банної споруди у формі вписаного хреста з рівними сторонами. Як хрестовий план, так і розкритий угору внутрішній простір — усе це характерно для традиційної народної архітектури.

Початково церковні дахи були вкриті гонтом. Гонт — це продовгуваті дощечки, які клали рядами паралельно краю даху, причому кожний подальший ряд накладався на попередній на половину його довжини. Ближче до середини XIX ст. дахи покривалися залізом.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. була побудована чимала кількість культових споруд, адже при закладенні нового поселення чи маєтку обов'язковою його складовою була церква. Більшість цих будов робили з дерева. Так, наприклад, у Богодухівському повіті в селі Малижино перший храм побудований не пізніше 1708 р. В селі Старе Сумського повіту храм існував ще в 1643 р.

Слобідські храми, витримані в барочному стилі, розміщувалися в селах Веселе, Бездрик, Довжик. Довжиківська церква розташована в Харківському повіті та була побудована раніше садибного будинку. Архітектура церкви мала колони й особливості московського бароко [6, с. 38]. Це голландська форма даного стилю привнесена в XVII ст., яка своєю дрібністю була подібна з принципами руського кам'яного зодчества.

У селі Каплунівка Богодухівського повіту перший храм в ім'я Різдва Богородиці закладено в 1688 р. Пізніше церква була перебудована, вона мала два престоли. Головна баня споруди містила двадцять вікон. Храм був великим за розмірами, в ньому могли розміститися до двох тисяч осіб [9, с. 233]. Храм побудував Кановицький, який у часи правління Катерини II був губернатором у Санкт-Петербурзі. Велика п'ятибанева церква була такої самої величини, як і церква в містечку Софії поблизу Царського села, архітектором якої був англієць Ч. Камерон.

Розквіт класичної архітектури, притаманний садибному будівництву другої половині XVIII ст., не загальмував традиційне будівництво — воно тривало в дерев'яних і кам'яних церквах по всій Україні. В цей час були споруджені найвеличніші храми. Така активність зодчества спостерігалася передусім на Лівобережжі та Слобожанщині.

Архітектура слобідських храмів другої половини XVIII ст. мала свої характерні ознаки, оскільки в Слобожанщині існувало декілька локальних шкіл культового зодчества. Слобідська школа виникла в кінці XVII ст. Її основні прийоми базувалися на принципах Наддніпрянської та інших регіональних шкіл. Для слобожанської церкви притаманна наявність численних заломів у церковних верхах [2, с. 213]. У межах слобідської школи окремо виділилася Лиманська група. Пам'ятки цього напрямку хрещаті з високими верхами на три або чотири заломи. До цієї групи споруд належить Михайлівська церква в селі Верхній Бишкин Зміївського повіту, збудована в 1772 р., зруйнована в 1930-х рр. [3, с. 237]. Ця церква — одна з вершин творчості майстрів Лиманської школи. План будови споруди був хрещатий, у центрі розміщувався восьмигранник та чотири шестигранні рукави по сторонах

світу. Невисокий зруб стіни центральної дільниці робив візуально високою верхню частину. Висота верху більша ніж у двічі за висоту зрубу стін [8, с. 99].

Інша група пам'яток належить до Охтирської школи. На відміну від лиманських споруд, вироби цих майстрів скромніші за архітектурними формами. Вони відображають ознаки класичного стилю з характерним для нього раціоналізмом. Прикладом таких церков є Охтирська церква Святого Юрія (Георгіївська). Збудована в 1799 р., зруйнована в 1929 р. [4, с. 102]. Церква хрещата, п'ятидольна, одноверха з усіма прямокутними зрубами. Всі церкви охтирської групи були однобаневі. В кінці XVIII ст. деякі зодчі храмового будівництва почали поєднувати класичні традиції з елементами народного стилю. Верхи культових споруд у цей період набули кулястої форми.

Незважаючи на те, що впродовж століть майже кожна пам'ятка зазнала деформуючих втручань під час ремонтів і перебудов, усе ж храми цієї доби в Слобожанщині за розмірами були значно більшими, ніж на Правобережжі, оскільки склалися з трьох або п'яти зрубів. Ці церкви в українському зодстві виділяються грандіозними архітектурними формами, неперевершеними в наступних століттях. Їх визначають підкреслений вертикалізм, стрімка і мужня велич стін, конструктивна чіткість зрубів та стримана архітектоніка витончених завершень [7, с. 117].

У класичну добу, кінець XVIII ст., представники родини Щербініних побудували чудову церкву в маєтку Бабаї Харківського повіту. П. Щербінін побудував нову церкву в ім'я Архистратига Михайла. Автором її був Петро Антонович Ярославський, харківський губернський архітектор. Основний храмовий простір мав вид однефної базилики. Західний фасад, закругленої форми, був прикрашений шістьма колонами іонічного ордеру, інші стіни — пілястрами. Вікна першого ярусу мали аркову форму, другого — круглу. Над входом розташовувалася дзвіниця, прикрашена арковими створами та коринфськими пілястрами [1, с. 18].

Микола Романович Шидловський побудував садибу в селі Куньє Ізюмського повіту. До складу ансамблю, окрім великого палацу на три поверхи, різноманітних служб, оранжереї, входила церква, поблизу якої розташовувалося родинне кладовище. Власник переніс існуючий храм на честь Святителя Миколая на нове місце в 1796 р. У 1827 р. був освячений новий кам'яний храм на честь Покрова Пресвятої Богородиці, який побудувала власниця села Марія Шидловська. Храм мав величезну баню, чудовий іконостас.

До садибного комплексу Шидловських у селі Старий Мерчик Валківського повіту також належала церква Всіх Святих. Неподалік від церкви — родинне кладовище. У 1778 р. замість старої дерев'яної церкви побудували нову.

У часи правління Катерини II засновано садибний комплекс у селі Тростянець Охтирського повіту. Будівництво Благовіщенської церкви та «Круглого двору» розпочали спадкоємці Т. Надаржинського. У мемуарних описах збереглися дані про оселю, в якій мешкав Лозинський — управитель усіх Надаржинських маєтків. З 1820 р. Тростянець перейшов до генерала О. Корсакова, а з 1843 р. — до князя В. Голіцина. Представникам родини Голіциних належить будівництво палацу, оранжерей та благоустрій парку. У 1868–1874 рр. маєтком володів петербурзький купець Марк. У 1874 р. Тростянець придбав відомий цукрозаводчик Леопольд Кеніг. Останнім власником маєтку до 1917 р. був його син Юлій.

Перший храм на честь Вознесіння Господнього І. Перехрестов побудував приблизно в 1660 р. Потім закладено в 1744 р. кам'яний храм з трьома престолами, головний — на честь Благовіщення Божої Матері, а інші на честь Апостолів Петра і Павла та великомучениці Катерини, побудований Йосипом Надаржинським.

У 1776 р. побудована церква Іоанна Предтечі в селі Іванівка Ізюмського повіту, в стилі пізнього російського бароко, дзвіниця — стилю класицизм з елементами бароко в завершенні. Будова цегляна, оштукатурена, одноверха. Стіни нефа завершені півциркульними фронтонами з аттиком. Дзвіниця квадратна в плані, трьох'ярусна, завершена ліхтариком та високим шпилем. Кути дзвіниці підкреслені лопатками, рустованими в нижньому ярусі.

Своєрідна церква збудована в селі Баси Сумського повіту, влаштована Парасковією Михайлівною Штеричевою. Цей маєток вона отримала після смерті свого чоловіка в результаті розділу з братами Донець-Захаржевськими [5, с. 35]. Церква розміщувалася на верхньому поверсі — замість призначених за планом кімнат, у кам'яному будинку, побудованому за планом О. О. Паліцина. З дозволу Священного Синоду, П. М. Штеричева влаштувала домову церкву, щоб селяни не відчували труднощів для виконання духовних потреб. Дзвіниця побудована в саду у формі альтанки на кам'яних стовпах. Для запобігання руйнації в стовпи вставлені залізні штирі, зв'язані зверху та знизу.

Церква в маєтку Рогань Харківського повіту, колишніх князів Кантемирів, побудована в 1798 р. Перший ярус церкви — рустова-

ний. Храм прикрашений портиком доричних колон. Барабан бані церкви прорізано круглими вікнами.

На початку XIX ст., в 1805 р., побудована Миколаївська церква в садибі Ракітне. Храм був однією зі складових маєткового ансамблю. Церква — ротонда в класичному стилі, цегляна, оштукатурена. В основі її плану — окружність з прямокутними ризалітами зі сходу на захід. У східний вписана вівтарна апсида, в західний — гвинтові сходи до хорів. Біля східного фасаду вівтарного ризаліту добудований чотириколонний портик. Двом крайнім колонам портика відповідають колони біля стіни ризаліту.

Основна організаційна споруда — композиція з двох циліндричних об'ємів: внутрішнього високого з арочними отворами в нижній частині, який завершується круглим барабаном, перекритим напівсферичною банею, та зовнішнього — широкого. Архітектура споруди виразна і лаконічна. Разом із церквою побудована двоярусна дзвіниця.

Пам'яткою церковного будівництва класичної доби є церква Успіння Богородиці в маєтку Малижино, побудована на початку XIX ст., як й інші церкви, з цегли, оштукатурена, має лише один верх. Вівтарна частина та притвор — прямокутні в плані. Екстер'єр пам'ятки нагадує московські храми XVII ст.

У декорі наявні елементи класичного стилю: двоколонні портики тосканського ордеру, карниз із зубцями, прямокутні ніші над віконними отворами, шпиль дзвіниці.

У садибі Гійовка Харківського повіту побудована Миколаївська церква в 1843 р. в класичному стилі. Будова цегляна, оштукатурена, має хрестовий план, з однією банею, з трьох'ярусною дзвіницею із західного боку.

Чудовою була архітектура Преображенського храму в садибі Великий Бурдук, побудованого на початку XIX ст. Церква складалася з, власне, храму, дзвіниці, колонади та двох службових споруд, розташованих позаду вівтарної частини, на кутах дільниці, яку займає церква. З фасаду трьох'ярусної дзвіниці розміщувався доричний шестиколонний портик з чудовими фронтонами. Верхній ярус дзвіниці оздоблений канелюрованими пілястрами. Колонада бокового портика дзвіниці переходить у колонаду, яка з'єднує дзвіницю з храмом. Церква хрестового плану з фронтонами на виступаючих частинах перекрита банею на високому гладкому барабані, з півциркульними вікнами.

Садибний ансамбль у маєтку Великий Бобрик доповнювала Преображенська церква, закладена на початку XVIII ст. та відремонтована в середині цього ж століття [8, с. 271]. Первісний план церкви хрещатий. Його утворювало перехрещення під прямим

кутом двох видовжених прямокутників: один — довший і ширший — подовжній, другий — короткий і вужчий — поперечний. План центрального прямокутника складався з вітваря та бабинця. Зруби стін високі. З боку дзвіниці розміщувалися портики з фронтоном. Такими ж чотириколонними портиками оздоблені південний та північний рукави. Над західними, північними та південними вхідними дверима — великі піврозеткової форми вікна. Вікна нижнього ряду в корпусі зрубів стін — високі із закругленим верхом. Бабинець та притвор мають ще другий — верхній — ярус менших квадратних вікон. У західних гранях південного та північного рукавів прорізано ще по одному хрещатому із закругленими кінцями вікну. Всі рукави зовні перекриті двосхилими дахами з фронтонами.

Зруб стін центра переходить у низький перший залом з чотирма плоскими гранями. Центральний зруб стін високий. На висоті восьми метрів у кутах зрубу розміщено по одному брусу. Грані другого залому мають крутіший нахил і динамічнішу форму, ніж перший залом. У цілому зруб стін центральної дільниці — призма витягнутих уверх пропорцій. Церква в Бобрику належить до будівель, в яких розміри восьмерика подібні до розмірів плану вітваря.

Спаська церква в маєтку Наталіївка побудована в 1911 — 1913 рр. архітектором О. Щусевим. Архітектурний образ та композиція церкви є творчою переробкою форм давньої псковсько-новгородської архітектури. Церква цегляна, іззовні облицьована, ізсередини оштукатурена. Споруда має одну баню. В основі її плану — прямокутник, від якого стіною з порталньою аркою відокремлена вітварна частина з маленькою напівкруглою апсидою. З півночі примикає невелика ризниця, з півдня — дзвіниця. Баня — напівсферичний звід на високому круглому барабані. Дах мідний, баня вкрита залізом. Під церквою та дзвіницею — підвал, перекритий системою хрещатих та півциркульних зводів. Вхід до підвалу зі східної сторони по масивних цегляних сходах.

Головний фасад прикрашений різьбленням по каменю. Пілястри оздоблені розетками з погрудними зображеннями. Тимпан фронтона західного фасаду покритий рослинним орнаментом, між вікнами барабана бані та на стінах різні вставки, на південній стіні нефа великий горельєф. Над входом — мозаїчні зображення.

Дзвіниця двоярусна. Перший ярус — квадратний у плані, другий — восьмигранний, утворений пілонами, з'єднаними між собою півциркульними арками. Дзвіниця з'єднана з церквою переходом з ганком.

Ще одною пам'яткою слобідського садибного будівництва є церква Покрови, розташована в маєтку Пархомівка Богодухівського повіту, побудована в 1808 р. за проектом архітектора П. А. Ярославського в класичному стилі. Будова цегляна, оштукатурена, з однією банею, хрещата в плані.

Східні та західні сторони значно довші від північної та південної. Центральна частина перекрита напівсферичною банею на круглому барабані з великими півциркульними вікнами. Особливою відмінністю споруди є дві колони, розташовані на подовжній осі над східною та західною сторонами. Стіни поділені плоскими арочними нішами, в яких розміщені віконні та дверні отвори.

Таким чином, церковне будівництво на Слобожанщині розпочалося ще з часів заснування перших поселень (слобід і хуторів) і мало свої архітектурні особливості. Багато садибних церков, які функціонують нині, були побудовані й оздоблені власниками маєтків. Більшість з них – переважно пам'ятки XVIII — XIX ст.

Вивчення окремих складових садибного комплексу, виявлення особливостей, притаманних слобідським садибам, є перспективними темами подальшої наукової роботи.

Список літератури

1. Бабаї: короткий нарис з історії селища / Укладач Г. Г. Яковенко; Харків. нац. ун-т внут. справ. — Х. : Вид-во НУВС, 2001. — 60 с.
2. Вечерський В. В. Архітектурна і містобудівна спадщина доби Гетьманщини: формування, дослідження, охорона : моногр. / В. В. Вечерський. — К. : НДІТІАМ, 2001. — 350 с.
3. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти культурної спадщини України : моногр. / В. В. Вечерський. — К. : НДІТІАМ, 2002. — 592 с.
4. Вечерський В. В. Втрачені святині : моногр. / В. В. Вечерський. — К. : Техніка, 2004. — 176 с.
5. Лашенков Н. Из воспоминаний В. И. Ярославского о городе Харькове и Харьковской губернии : моногр. / Н. Лашенков // Харьковский сборник / Под ред. П. С. Эфименко. — Х. : Тип. губерн. правления, 1887. — Вып. 1. — С. 29 — 53.
6. Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии : моногр. / Г. К. Лукомский. — Х. : Райдер, 2001. — 240 с.
7. Освійчук В. Класицизм і романтизм в українському мистецтві : моногр. / В. Освійчук. — К. : Дніпро, 2001. — 447 с.
8. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережжя : моногр. / С. А. Таранушенко. — К. : Будівельник, 1976. — 333 с.
9. Филарет (Д. Г. Гумилёвский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М. : Тип. В. Готье, 1857. — Отд. 3. — 272 с.

Надійшла до редакції 12.01.2012 р.